

תוכן עניינים

ט	הקדמה – יפעת וייס
1	פתח דבר
9	1. מבוא היסטורי
24	2. בית נטול בעלים
52	3. כיכר השוק
85	4. מלחמות זיכרון
124	אפילוג – גולגולתא
133	מקורות, הערות וספרות

פתח דבר

מרחק כמה דורות מתום מלחמת העולם השנייה ויותר משלושה עשורים לאחר נפילת הקומוניזם, נראה כי בפולין בת־זמננו זכרון המלחמה וגורל היהודים נוכח יותר מאי פעם בתודעה הלאומית ובמרחב הציבורי. בעוד אחרוני העדים החיים לתקופת המלחמה הולכים ונעלמים, העקבות המוחשיות של השואה, אנדרטאות מלחמה, אתרי הנצחה לקורבנות וכן השרידים החומריים של העבר היהודי ממלאים את המרחב הפולני עד כדי עודפות סימבולית ומכוננים אותו מחדש כאתר זיכרון רב־קולי ושנוי במחלוקת. כשמונים שנה לאחר השמדת הקהילה היהודית הגדולה ביותר באירופה, זכרם של יהודי פולין המתים ממשיך לרדוף את הפולנים, לעורר רגשות סותרים ועזים ולסמן את הקיטוב האידאולוגי ההולך ומעמיק במדינה. לצד תנועה רחבה של נוסטלגיה וגעגועים לעולם היהודי "האבוד" עולים למרכז השיח פרקים אפלים מהעבר וסוגיות היסטוריות מורכבות שמעודדים חשבון נפש נוקב מחד גיסא, ותגובות של הסתגרות והתגוננות מאידך גיסא. אין כמעט היבט במפגש הפולני־היהודי במאה העשרים שלא נוגע בעצב החשוף של הזיכרון ההיסטורי המשותף; האנטישמיות ערב המלחמה, ההאשמות על תמיכת היהודים בסובייטים, יחס המחתרות הלוחמות והכנסייה הקתולית ליהודים, מעורבותם של פולנים בהצלה וברצח של יהודים, המפגש בין התושבים המקומיים

לניצולים היהודים לאחר השחרור, שאלת ניכוס הרכוש היהודי הפרטי והמתחים סביב הניסיונות להשבתו, וכן מעמד הקניין התרבותי היהודי ואתרי המורשת. סוגיות אלה ואחרות מוסיפות לאתגר את החברה הפולנית הפוסט-קומוניסטית ועומדות במוקד מלחמת התרבות הניטשת בשנים האחרונות בפולין ומקיפה סוגיות רחבות יותר – פוליטיות, חברתיות, משפטיות ודתיות – על רקע ההשלכות ארוכות הטווח של תום המלחמה הקרה ובצל האתגרים והמשברים הפנים-יבשתיים, שמשרטטים מחדש את החלוקה הפנימית של אירופה.

מסה מיקרו-היסטורית זו מבקשת לבחון את הגניאלוגיה של התפתחות זכרון השואה בפולין באמצעות מקרה המבחן של עיירה לא גדולה בדרום-מרכז פולין – אולקוש (Olkusz) – שבמשך מאות שנים התקיימה בה קהילה יהודית גדולה עד להשמדתה בשואה. התחקות אחר תהליך השינוי של הטופוגרפיה העירונית בעיירה אחת מאז מלחמת העולם השנייה וניתוח נקודות המפגש – או החיכוך – של תושבי אולקוש עם השרידים והייצוגים החומריים של היהודים ושל השמדתם, מאפשרים הצצה אינטימית לתהליכים הפנימיים ולמנגנונים המקומיים שמעצבים את תפיסת המרחב היהודי ואת השיח הציבורי הסוער סביב ההיסטוריה של השואה וזכרון מלחמת העולם השנייה. באמצעות מיקוד העדשה לרזולוציות הגבוהות ביותר וירידה לפרטים הקטנים שמרכיבים את הפוליטיקה של היוםיום אני מבקש לספר סיפור גדול יותר על ניכוס והשבה, נוכחות והיעדר, זיכרון ושכחה.

במבט ראשון נראה שאין שום דבר יוצא דופן בנוף העירוני של אולקוש – עיירת מחוז בינונית בין קרקוב לקטוביצה (Katowice), שהיום חיים בה כשלושים אלף תושבים. ואולם ניתוח מדוקדק של האופנים שבהם התעצב הנוף העירוני מתום המלחמה ועד להווה

חושף אותה כמעין פלימפססט מרחבי – אתר זיכרון מרובה רבדים ושכבות החושף את עקבותיהם של העבר האלים והיהודים המתים במציאות העכשווית, לעתים באופן לא צפוי ומתעתע. זכר יהודיה המתים של אולקוש מורגש כמעט בכל פינת רחוב אך בה בעת נעדר, דומם ומנותק מהקשר. סיפור חייהם ומותם של הקורבנות היהודים ממשיך כל העת לכונן את הזהות המקומית ולעצב את הנוף העירוני, ובו זמנית נתקל בהכחשה והתעלמות ומנוכס לצרכים שונים. בעיירה שבה אירועי מלחמת העולם השנייה וזכרון המאה העשרים האלימה נוכחים מתמיד, זכרם של היהודים הנעדרים-הנוכחים מוסיף להגדיר ולאתגר את השיח הציבורי, לעורר קשת רחבה של רגשות מנוגדים, ולתפקד בו בזמן כציווי קטגורי עליון וכאיום טורד מנוחה.

חיבור זה מבקש אם כן להתחקות אחר הדרכים שבהן עיירה אחת בפולין התמודדה – ומוסיפה להתמודד – עם עברה היהודי, עם זכרון המלחמה ועם השמדת הקהילה היהודית. זהו סיפור על האופן שבו המרחב "זוכר", מנכיח, או מעלים, את דייריו הנפקדים והמתים, וניסיון להבין כיצד השיח סביב הרכוש היהודי, המורשת החומרית היהודית והנצחת קורבנות המלחמה והשוואה עיצב והגדיר מחדש את הנוף המקומי והטופוגרפיה העירונית, וכיצד הוא ממשיך לכונן זהויות קבוצתיות ואישיות. יותר מאשר תיאור דיאלקטי של זיכרון והדחקה, החיבור מנסה לתת פשר לנוכחות המפעפעת של העבר בהווה, ולאופן שבו הוא מתקיים ומקבל פרשנויות וביטויים שונים במרחב – במובן החומרי והממשי ביותר. העלילה מתרחשת בכמה זירות ואתרים ומתמקדת באפיונות אחדות, שבהן מאורעות המלחמה, עתיד המורשת החומרית היהודית וההיסטוריה היהודית המקומית הגיעו לכדי לדיון פומבי. ליבת הסיפור מתרקמת ברחובות, בבתים ובמרחבים הציבוריים של העיירה הפולנית, אך

הוא מסתעף גם אל עבר מחוזות זיכרון רחוקים יותר שבהם גורל יהודי אולקוש הונצח לאחר 1945 על ידי שרידי הקהילה שנותרו בחיים וצאצאיהם בתפוצותיהם השונות. השחקנים המרכזיים במסה זו, עם זאת, הם התושבים הפולנים של אולקוש שלאחר המלחמה, שחיו בתוך בתייהם הריקים של שכניהם, סמוך לבתי קברות ובתי כנסת נטושים, ובקירבה יומיומית לאתרי הגירוש, הרצח והרדיפה של הקורבנות. כיצד הם תפסו, חוו ופירשו את הנוכחות החומרית של העבר היהודי? באילו אופנים קיבל הגורל היהודי במלחמה ביטוי בנוף העירוני? ומה היו, ועודם, השיקולים, האינטרסים, האידיאולוגיות והרגשות שמעורבים בעיסוק ברכוש היהודים ובהנצחתם במרחב?

המסה מתקדמת לאורך ציר כרונולוגי ותמטי, ומגוללת סיפור אחד המחולק לשלוש מערכות נפרדות המשיקות ומצטלבות בנקודות מסוימות. הפרק הראשון מתחיל ב־1945, מיד לאחר שחרור העיירה על ידי הצבא האדום. הוא עוסק בגורל הרכוש היהודי הפרטי והקהילתי ברגעים הראשונים לאחר המלחמה על רקע ניסיונות החזרה של הניצולים לבתייהם ומאמצי השיקום החומרי של העיירה. באמצעות עיון בתכתובות בין אזרחים פולנים, ארגונים יהודיים והרשויות, מתוארים המגננונים המשפטיים, הכלכליים והתרבותיים אשר דרכם התבצעו בשטח והוצדקו תהליכי עיצוב המרחב העירוני וההשתלטות על הרכוש והמרחב היהודי. הפרק השני נפתח בנקודה שבה אבק המלחמה שקע והיעדר היהודים היה לעובדה מוגמרת, מסוף שנות החמישים של המאה שעברה ובמשך העשורים הבאים. הוא מתחקה אחר התגבשותה של תודעת מלחמת העולם השנייה והנצחתה בנוף העירוני של אולקוש, שהחלו בשנות השישים כפרויקט סוציאליסטי-לאומני של עיצוב המרחב הציבורי סביב תפיסת הזיכרון הפולנית, תוך

ניסיון, שלא תמיד צלח, להשכיח את גורלם של הקורבנות היהודים. במקביל, הפרק מראה כיצד הועתק זכרון יהודי אולקוש באותן שנים אל עבר מרחבים ממשיים וסמליים מחוץ לגבולות פולין, וכיצד כמעין תמונת ראי הפוכה להדרת היהודים משיח המלחמה המקומי באולקוש הלכה והתגבשה בקרב שרידי הקהילה בעולם תרבות זיכרון יהודית פרטיקולרית שנתפסה כמאיימת על מרכזיות אתוס המלחמה הפולני. הפרק השלישי מתמקד בעשורים האחרונים – מאז נפילת הקומוניזם ב־1989 – שבמהלכם שטף של אמונות, רגשות וזיכרונות, שהיו עד כה מודחקים, הציף את הזירה הציבורית בפולין כולה ועורר, בין השאר, דיונים בלתי פוסקים בשאלת היחסים בין הפולנים ליהודים במלחמה ובסוגיות של צדק היסטורי והנצחת העבר. כפי שמקרה המבחן של אולקוש מדגים באופן מובהק, נפילת המשטר הקומוניסטי הניעה תהליכי עומק, שהובילו לשיקום המורשת החומרית היהודית ולשילוב זכרון השואה כחלק אינטגרלי מהמרחב המקומי, על רקע המחלוקות הפוליטיות והתרבותיות של העידן החדש. המאמצים הסיזיפיים בשנים האחרונות לשימור האתרים היהודיים ולהנצחת השואה נהפכו לאחת מנקודות המחלוקת המרכזיות בדיון הציבורי על אודות עיצוב פני העיירה וממשיכים כל העת לעורר תגובות נגד רגשיות וקוטביות, המבקשות לקבע את הנרטיב המקומי ולכבוש מחדש את המרחב העירוני – כל זאת בעידן הדיגיטלי שבו הגבולות בין זכרון השואה המקומי, הלאומי והטרנס־לאומי הולכים ומיטשטשים.

חיבור זה נשען על מגוון רחב של מקורות היסטוריים ואתנוגרפיים וכן על ספרות משנית עניפה. כדי לנתח את השיח המקומי באולקוש על מעמד הרכוש היהודי והנצחת המלחמה במרחב העירוני הסתמכתי בעיקר על פרוטוקולים, תכתובות,

דו"חות ופרסומים רשמיים של זרועות השלטון המקומי בעיירה, שעסקו בסוגיות אלה, מהרגעים הראשונים לאחר השחרור ב־1945 ועד להווה. כמו כן בדקתי תכתובות בין הנהגת העיר לבין נציגי השלטון האזורי והארצי, וכינם לבין ארגונים יהודיים, וכן מכתבים של אזרחים פרטיים מאולקוש לרשויות שבהם התייחסו למעמד הרכוש היהודי הפרטי והקהילתי, לזכרון היהודים ולביטוי במרחב. הסתמכתי גם על ניתוח מקיף של העיתונות המקומית והאזורית – מהתקופה הקומוניסטית ובעיקר מהעשורים שלאחר 1989, וכן על חומרי תעמולה, פרסומים תיירותיים, חומרים חינוכיים וספרי זיכרונות שהתפרסמו בפולין ומחוצה לה על ידי תושבי אולקוש בעבר ובהווה ואשר פותחים צוהר להבנת האופן שבו גורל היהודים ונכסיהם, וכן שאלת הנצחת המלחמה והשוואה, נדונו בשיח הציבורי. נוסף לכך התבססתי על חומר רב של עדויות וזיכרונות של יוצאי הקהילה היהודית, שבאו במגע עם שכניהם הפולנים לאחר המלחמה בניסיונות להשיב את רכושם, או שהיו מעורבים בניסיונות ההנצחה של העבר היהודי והשימור של זכר הקורבנות. לצד החומרים ההיסטוריים, חיבור זה מבוסס על מחקר שטח אתנוגרפי, שכלל מספר רב של ביקורים באולקוש במשך שנים-עשרה שנים, על ראיונות ושיחות לא רשמיות עם תושבים, סיורים במוזיאונים ומוסדות תרבות מקומיים, ועל תצפית משתתפת (participant observation) בטקסי זיכרון ואירועי הנצחה הקשורים למלחמת העולם השנייה, לשואה ולתרבות היהודית בשנים האחרונות.

חוקרים רבים מדיסציפלינות מגוונות עסקו בדרכים שבהן התודעה ההיסטורית והזיכרון הקולקטיבי של השואה ושל מלחמת העולם השנייה במרכז אירופה ובמזרחה התגבשו והתעצבו בהקשרים גיאוגרפיים שונים. רוב העיסוק המחקרי, עם זאת, מתייחס

לזכרון השואה – ולזיכרון קולקטיבי של טראומות היסטוריות באופן כללי – כמתעצב ומתווך על ידי ממשלות ומוסדות מדינה, מפעלי הנצחה רשמיים, אליטות תרבותיות וחינוכיות ומוקדי כח תרבותיים וחברתיים. בניגוד לאותן גישות רווחות, המתמקדות לרוב באופן שבו מבני-על ממלכתיים מכתיבים נרטיב רשמי של זכרון העבר כתהליך המחלחל באופן חד-כיווני מלמעלה למטה – מסה זו מבקשת להציע דרך שונה להבנת האופן שבו זיכרון קולקטיבי מתעצב במרחב ומתפקד בחיי היומיום. הסיפור שאני מבקש לספר בעמודים הבאים, אם כן, שואף להתרחק מהמרכז אל הפריפריה ומהמחלוקות והדיונים הציבוריים רבי התהודה על זכרון השואה והמלחמה אל הערוצים האינטימיים והפרקטיות היומיומיות שדרכם התגבשה תודעת זיכרון קולקטיבית-מקומית מלמטה למעלה. כך מתקבלת תמונה מדויקת יותר ורבת גוונים על האופן שבו נבנית תודעת עבר – באמצעות יחסי גומלין בין קובעי המדיניות לבין שחקנים מקומיים בשטח, ובתשומת לב לאופן הרב-קולי והרב-כיווני שבו זיכרונות שונים מצטלבים. נוסף לכך, גישה זו מחדדת את הקשר בין זיכרון לתרבות חומרית; הפניית המבט אל אותם חלקיקים תת-אטומיים שמהם בנוי זיכרון קיבוצי מאפשרת ללמוד עד כמה ההתמודדות עם נוכחותו הנעדרת של העבר בהווה הייתה – ועודנה – קשורה קשר הדוק למקומות, למרחבים ולחפצים. עבור תושבי אולקוש נטולת היהודים, האינטראקציה האמביוולנטית עם שרידי ההיסטוריה של הקהילה היהודית ושל מלחמת העולם השנייה, במובנים רבים מהווה ניסיון לתבוע בעלות על הנוף האורבני המוכר והמרחב היומיומי שהם מאלכסים ולפרש אותו מחדש.

אולקוש, אם כן, מגלמת את סיפורן של עיירות רבות במרחב הגיאוגרפי המצולק ורווי התהפוכות של מרכז אירופה ומזרחה,

לאורך תקופה שידעה מלחמות הרסניות, ג'נוסייד, שינויי גבולות, טיהור אתני ודיכוי פוליטי. זהו ניסיון לספר את היסטוריית הזיכרון האירופי במאות העשרים והעשרים האחת במובן המקומי והחומרי ביותר, באמצעות התחקות אחר גלי ההדף שחוללה השמדתה של קהילה יהודית אחת בפולין.